

Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi

Necmettin ALKAN*

Özet

Osmanlı coğrafyasının diğer bölgeleri gibi, Gümüşhane ve çevresi de başta Almanlar olmak üzere birçok Avrupalı'nın alakasını fazlasıyla çekmiştir. Gerek Gümüşhane'nin Trabzon-Tebriz ticaret yolu üzerinde bulunması ve gerekse gümüş madeni yatakları bakımından zengin olması, buraya olan alakanın başlıca nedenleri olarak gösterilebilir.

Bu çalışma kapsamında, Prusya'nın Trabzon Konsolosu Otto von Blau, H. Barth, Carl Ritter ve Kölnische Zeitung'un muhabiri olmak üzere sadece dört farklı seyyahın 1858-1896 yılları arasında yayımlanmış oldukları hatıratları ele alınmıştır. Adı geçen seyyahlar hâricinde Carl Ritter'nin bir çalışmasında belirttiği İngiliz ve Fransız seyyahlar da aynı şekilde bölge hakkında izlenimlerini kaleme almışlardır. Makalemizde bunların da tespitlerine yer verilmiştir.

Hatıratlarda Gümüşhane ve çevresinin coğrafi tasvirleri çok canlı bir şekilde yapılmaktadır. Bölgeden geçen ticaret yolunun oldukça dik, dar ve bakımsız olduğu; yol boyunca çeşitli hanların ve hangarların bulunduğu; şehrin bir dağın dik yamacına ve kayalar arasına kurulduğu; şehrin hemen aşağısında uzanan uzunca vadide meyve bahçelerinin yer aldığı belirtilmektedir. Yetiştirilen başlıca meyveler arasında elma, armut, dut ve cevizdir. Gümüşhane'nin gümüş maden ocaklarının halen işletilmesine rağmen, yeterince gelirin ve verimin sağlanamadığı ifade edilmektedir. Şehir merkezinde ve çevresinde meskûn olan ahali hakkında yazılanlara gelince, bunların ekserisinin Ermeni olduğu belirtilmektedir. Gerçekte buradaki Ermeni nüfus hiçbir zaman genel nüfusa göre yüzde bir veya ikiyi geçmemesine rağmen, seyyahların böylesine iddialarda bulunmalarının nedeni, tamamen siyasî ve dinî tarafgirlik olsa gerekir. Güzergâhta gördükleri Gümüşhanelileri ise genel olarak, cömert ve iyi insanlar olarak tasvir etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Gümüşhane, Trabzon, Otto von Blau, H. Barth, Carl Ritter, Kölnische Zeitung, Müslüman, Osmanlı, Ermeni, Gümüş Madeni, Elma, Armut, Kervan, Han.

---

* Doç. Dr.; KTÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

The Observation of European Travelers on Gümüşhane and Its Surroundings

Abstract

Gümüşhane and its environs, like in the other part of the empire, attracted attention of western travelers especially the Germans. Its geographical position in the transit route between Trabzon-Tebriz and the rich silver mines in this region were the main reasons of this attention. In this study, accounts of four traveler, Otto von Blau, the Prussian consul in Trabzon, H. Barth Carl Ritter and reporter of *Kölnische Zeitung* between 1858- 1896 were studied.

In the accounts of these travelers, vivid description of Gümüşhane and its environs, the position of the transit route in this region, khans and hangars are made. The location of the city and its appearance, orcharding activities in the city are the other topic of the travelers. The also emphasized on the silver mines in the region and the population of the city. According to their account, the most part of the population were the Armenian contrary to the real demographic knowledges.

Key words: Gümüşhane, Trabzon, Otto von Blau, H. Barth, Carl Ritter, *Kölnische Zeitung*, Muslim, Ottoman, Armenian.

I. Giriş

Başta Almanlar olmak üzere Avrupalı seyyahların Osmanlı coğrafyasına olan alakaları bilinmektedir. Gezilerinde takip ettikleri belli anayol ve güzergâhlar haricinde, devletin iç bölgelerinde bulunan irili ufaklı pek çok Osmanlı yerleşim birimini de ziyaret etmişlerdir. Bu geziler sırasında edindikleri izlenimlerini kaleme almak suretiyle, zengin bir kütüphane meydana getirmişlerdir. Bu izlenimler, her ne kadar da tashih edilmesi gereken bazı hususları ihtiva etse de, Osmanlı Devleti, coğrafyası ve milleti hakkında önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır.

Döneminin mütevazı yerleşim birimlerinden biri olan Gümüşhane de, aynı şekilde seyyahların alakasından fazlasıyla nasibini almıştır. Pek çok seyyah, başta o günkü Gümüşhane nahiye merkezi olmak üzere çevresini ziyaret etmiştir. Bunlardan bazıları Gümüşhane merkezinde ve diğer yerlerinde birkaç gün kalmışken, bir kısmı ise kısa süreli bir ziyaret yapmışlar; izlenimlerini kaleme almışlardır. Bu şekilde çok farklı tarihlerde ve farklı seyyahlar tarafından yayınlanmış olan hatıralar, tashih edilmesi

gereken noktalarla birlikte Gümüşhane ve ona bağlı yerleşim birimleri hakkında çok önemli bilgileri ihtiva etmektedirler.

Bu çalışmamızda, 19. yüzyıl Osmanlı idarî yapısına göre Trabzon Vilâyeti'ne bağlı sancak konumundaki Gümüşhane'yi ziyaret eden, çoğu Alman olmak üzere, bazı Avrupalı seyyahların izlenimleri ele alınmıştır. Konu hakkındaki teknik bilgilere geçmeden önce, benzer bir çalışmanın daha önceden tarafımızdan ele alındığını belirtmemiz gerekiyor.

Beş farklı seyyahın hatıratını inceleyerek kaleme aldığımız bu ilk çalışmamız, 2005 yılında KTÜ'de düzenlenen Karadeniz Tarihi Sempozyumu'nda takdim edilmişti.¹ Bu şekilde Gümüşhane hakkında iki ayrı çalışma ortaya çıkmış oldu. Konuyla ilgili Alman kaynaklarını taramaya devam ediyoruz. Başka hatıratlar veya araştırmalar buldukça, ileriye yönelik olarak bunları değerlendirmek istiyoruz. Böylesi uzun soluklu bir çalışma neticesinde, başta Almanlar olmak üzere yabancı seyyahların hatıratlarında Gümüşhane'nin nasıl tasvir edildiği genişçe ele alınmış olacaktır.

Seyyahların gözlemleri belli başlı beş konu etrafında değerlendirilmiştir. Bunlar Gümüşhane sancağı sınırları dâhilindeki seyahat güzergâhının tasviri, şehrin genel görüntüsü, şehirdeki maden ocakları, insan tasvirleri, bölgede mukim etnik unsurlar ve bölge hakkındaki siyasî tespitleridir.

Çalışmamıza esas teşkil eden seyyahların isimleri, eserlerinin yayım tarihleri ve yolculuk güzergâhları şu şekildedir: Otto von Blau, kendisi Trabzon'daki Prusya konsolosudur. 1858 yılında yayınladığı eseri, bir hatırat olmaktan öte bölgedeki ana ve tali ticarî yollar hakkında teferruatlı, ilginç ve geniş bilgiler veren bir monografi gibidir.

Carl Ritter, farklı tarihlerde Gümüşhane ve çevresini ziyaret etmiş olan İngiliz ve Fransız bazı seyyahların eserlerinden de yararlanmak suretiyle bölge hakkında önemli bilgiler derlemiştir. 1858 yılında yayımlanan kitabında zikrettiği seyyahlar, Trabzon-Gümüşhane, Erzurum-Bayburt-Gümüşhane ve Tirebolu-Gümüşhane hatlarını kullanmışlardır.

H. Barth, İstanbul'dan Trabzon'a gemiyle gelip, buradan bir rehber yardımıyla Maçka-Zigana üzerinden Gümüşhane'ye geçmiş; oradan Karahisar'a² devam ederek Anadolu'nun kuzey kısmını dolaşmıştır. Hatıratının yayım tarihi 1860'tır.

Kölnische Zeitung'un muhabiri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerini ziyaret ederek Trabzon güzergâhından Gümüşhane'ye uğramış, buradan Bayburt'a devam etmiştir. İzlenimleri tefrika halinde 1896 yılında yayınlanan bu muhabirin ismi, tespit edilememiştir.³

¹ Necmettin Alkan, "Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi", **KTÜ Ulusal Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt 1, Trabzon 2007, s. 611-624.

² Şebinkarahisar.

³ Makaleyi okuyarak, bazı düzeltmelerde bulunan kıymetli meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Selahattin Tozlu Bey'e teşekkür ediyorum. Kendisinin özellikle de yer adları ve bölgedeki yollar hakkında önemli katkıları olmuştur.

I. Seyahat Güzergâhının Tasviri

Gümüşhane'yi 1818 yılında ziyaret eden M. Kinneir Tirebolu nehrini iki gün boyunca takip ederek Koroş Dağı geçidi üzerinden şehre ulaşmıştır. Anlattığına göre Gümüşhane'ye kadar devam eden uzun vadi, birbirine bağlı meyve bahçelerinden oluşmaktadır. Bahçeler, çevrede akan nehirden beslenen kanallar vasıtasıyla sulanarak, daha bir verimli hale getirilmektedir. Harşit Nehri boyunca Gümüşhane'ye kadar 4 mil devam eden kıyıda bu meyve bahçelerinde bol miktarda ceviz, erik, elma, armut, badem ve ayva ağacı bulunmaktadır.⁴

1831 yılında Erzurum-Bayburt hattından Gümüşhane'ye gelen E. Smith de aynı şekilde, nehir boyunca devam eden vadide yeni açmış ve güzel kokular saçan meyve bahçeleriyle burasının âdeta "cennet" gibi görüldüğünü yazmaktadır. Kiraz, elma, armut ceviz, şeftali ve dut ağaçlarından oluşan bu bahçelerin arasında, içerisinde mütevazı ailelerin yaşadığı pek çok kulübe de bulunmaktadır. Smith, aynı istikamet üzerinde birçok han gördüğünü belirtmektedir. Trabzon'a giden yolculara hizmet veren bu hanlarda tereyağı, peynir, meyve ve çok sert de olsa ekmek alınabildiğini belirten Smith, böylesine bir hizmetin uzun zamandan beri görülmediğini iddia etmektedir.⁵

Prusya'nın Trabzon konsolosu Otto von Blau, Trabzon'dan başlayıp Tebriz'e kadar devam eden ticaret yolunun "en rahat" kısmının Gümüşhane-Bayburt hattı olduğunu yazmaktadır. Posta nakliyatının da yapıldığı Balahor-Sifon vadisi-Sobran-Gümüşhane Suyu hattının çok güzel olduğunu ifade eden Blau, burasının aynı zamanda başta "kış mevsimi olmak üzere diğer kötü aylarda" da mal nakliyatı için oldukça "rahat" olduğunu ve bu vadi üzerindeki kayaların, on beş sene önce⁶ ölen Trabzon vâlisi Abdullah Paşa tarafından "zahmetli bir çalışma" sonucunda ortadan kaldırıldığını ifade etmektedir. Bu çalışmaya rağmen güzergâhın, "alışıldığı" gibi oldukça dar olduğu ve yük hayvanlarının ancak "ardı ardına sıra halinde" gidebildiklerini ifade etmektedir. Yolun ilerleyen kısımlarındaki "azgın suların üzerine gerekli viyadüklerin ve bentlerin yapılmasıyla" bu hattın oldukça "iyi" duruma gelebileceğini de eklemektedir.⁷

Blau, Gümüşhane-Bayburt arasındaki yol hakkında bu olumlu tespitleri yapmasına rağmen, Gümüşhane-Trabzon hattı için hiç de iyimser değildir. Yolun bu kısmındaki nakliyatın "zorluğunun" oldukça "büyük" olmasından bahseden yazar, özellikle de Kolat Dağı ve Karakaban Dağı'nın kervan reislerinin "korkulu rüyası" olduğunu kaydetmektedir. Blau, devamında şunları yazar:

⁴ Carl Ritter, *Vergleichende Erbkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, Berlin 1858, s. 825.

⁵ Ritter, *Vergleichende Erbkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, s. 826.

⁶ 1843'e tekabül etmektedir.

⁷ Otto von Blau, *Commercielle Zustände Persiens*, Berlin 1858, s. 213.

“Çok yüksek olan bu bölge bulutlarla kaplı ve su bakımından çok zengin olup, buradan geçen yol yaz boyunca öylesine kaygandır ki, hayvanların kaymalarını önlemek için, yol boyunca her adım atışta merdivenden iner veya çıkar gibi dikkat edilmek zorunda kalınıyor. Yedi ay süren kış mevsiminde, kervanlar büyük kayıplarla bu dağ ancak geçebiliyorlar.”⁸

Bu güzergâhta karşılaşılan zorluklar hakkında, Blau daha somut olan şu örneği vermektedir. Sefer sırasında kervanda bulunan bir at yoldaki olumsuz şartlardan dolayı tökezleyip devrildiğinde, bütün kervan durmak zorunda kalıyordu. Yan tarafı uçurum olan yol üstündeki dışkı ve yağmur suları üzerine devrilen nakliye malzemelerini tekrar yüklemek için kervanda görevli uşaklar uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Bu şekilde eşyaların tekrar yüklenmesi, işlerin yoluna girmesi ve kervanın tekrar hareket etmesi saatleri bulmaktaydı: “Soluklayan hayvanlar, bağırarak kervan reisleri, kaza yapan veya kaybolan insanların yardım sesleri, atların zil sesleri ya da otarılan hayvanlar kalın bir sis duvarıyla çevrili bu ıssız yerde daha korkunç bir etki yapmaktadır.”⁹

Blau'nun belirttiğine göre, Gümüşhane'den çıkan ve Trabzon'a kadar devam eden iki güzergâh bulunmaktadır: Ardaşa¹⁰-Zigana yolu üzerinden geçen “kış yolu” ve İstavri köyü üzerinde geçerek Cevizlik/Maçka hattında “çok zor bir coğrafya” üzerinden devam eden “yaz yolu”. Trabzon'dan çıkışta soldan devam eden kış yolu, 6 saat Cevizlik, 7 saat Zigana, 5 saat Ardaşa ve 6 saat Gümüşhane olmak üzere,¹¹ Trabzon-Gümüşhane arasındaki yolun toplam 24 saat sürdüğü anlaşılmaktadır.

Blau'nun vermiş olduğu önemli bilgilerden biri de Gümüşhane vadisinden geçen yolun genişletilmesi çalışmasıdır. Anlattığına göre, dönemin Trabzon Vâlisi Abdullah Paşa, bu güzergâhın yapılmasını teşvik etmesine rağmen, bu çalışma 1852 yılına kadar akim kalmıştır. Fakat, Ticaret ve Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın bizzat Trabzon'a gelmesiyle birlikte Trabzon-Erzurum hattının yapılması ve Gümüşhane kısmındaki çalışmaların tekrar başladığını ifade eden konsolos, bu konuda şu ilginç bilgileri vermektedir:

“Ekmeksiz kalan ve ihtiyaçlarının karşılanmasını talep eden belli sayıda Macar, Polonyalı ve İtalyan mülteciler, bu yolun yapımında Bâbîâli'ce tarafından kullanılmışlardır. Bu tercihte mültecilerin bu tür ihtiyaçlarının karşılanması amacı birinci derece etkili olmuş mudur? Yoksa böyle bir amaç

⁸ Blau, *Commercielle Zustäde Persiens*, s. 213. Konsolos, aslında Trabzon ile Erzurum arasındaki anayolda mevsimlik güzergâhları belirtmektedir. Bu anayoldaki yazlık ve kışlık yollar hakkında bk. Selahattin Tozlu, “Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)”, *İÜEF. Tarih Araştırma Merkezi, Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri (21 Mayıs 2001)*, İstanbul 2002, s. 179-199.

⁹ Blau, *Commercielle Zustäde Persiens*, s. 214.

¹⁰ Torul.

¹¹ Blau, *Commercielle Zustäde Persiens*, s. 214-215.

olmadan mı istihdam edilmişlerdi? Sonuçları itibarıyla bu mülteciler adı geçen hattın yapımı için çalıştırılmışlardır. Fakat mülteciler, sadece kendi menfaatlerini düşünen bazı zevatın kontrolü altında istihdam edilmişlerdir. Hükümet bu iş için 4 milyon piaster¹² den fazla ayırmıştı. Fakat bu paranın yarısından fazlası bu iş için görevlendirilen ve mültecilerin başında bulunan Türk ileri gelenlerinin cebine gitmiştir. Bu şekilde yapılan çalışma neticesinde ancak 1/5 millik bir mesafe tamamlanmış ve işler hale getirilmiştir. Tamamlanan yol düzenli olarak kullanılmadığı için, ancak belli kısımlar sağlam kalmıştır.”¹³

Trabzon-Maçka-Kolat Dağı ve Zigana hattı üzerinden Gümüşhane’ye gelen Barth, bu güzergâh üzerindeki önemli köylerden olan Zigana hakkında geniş bilgi vermektedir. Buna göre, Zigana Köyü 20 hane olup, evler eski Ermeni stiliyle taştan yapılmıştır. Küçük bir boğazın yamacına kurulmuş köyün hemen önünde az da olsa belli bahçeler görülmektedir. Buralarda yeşil lahana yetiştirilmektedir.¹⁴ Barth’ın belirttiğine göre, Zigana köyünden aşağı inişte yol kenarında kiraz ve armut ağaçları görünmektedir. Bunların dışında münferit köy evleri de dikkatleri çekmektedir. Belli bir mesafe inişten sonra orman tekrar başlıyordu. Bu arada belli bir noktadan sonra çok dar bir kayalık boğazdan geçtiklerini belirten yazar, boğaz boyunca görüntüsü son derece güzel olan bir derenin aktığını belirtir. Yolda herhangi bir hareketliliğin olmadığını belirten Barth, dört buçuk saat sonra metruk bir hana rastlamıştır. Bu dar vadinin devamında küçük bir nehre benzeyen bir dereyle karşılaşan yazar, bunun ikiye ayrıldığını, sağdan kuzey doğuya doğru akanın Ardasa Çayı, diğerinin ise Harşit Çayı olduğunu belirtmektedir.¹⁵

Barth, takriben 20 adım olan nehrin üzerindeki dik kemer köprüden geçerek sol taraftan yola devam etmiştir. Sağ tarafta küçük bir vadi üzerinde tarım yapılan bazı alanları ve henüz açmış çok sayıda ceviz ağacı görülmekteydi. En sonunda Ardasa’ya ulaşan yazar, burasını şöyle tasvir etmektedir:

“Burasını hep küçük bir şehir olarak duymuştuk, fakat çoğunluğu terk edilmiş içinde iki tanesi iyi durumda olan takriben otuz ev görünce şaşırдық. Bu iki binadan biri nehre nazır olup, mütesellime ait resmî daire, diğeri ise bol ağaçlı geniş bahçesi olan ikametgâhıydı. Ardasa halkının tümü yukarıdaki dağlık bölgeden inmişler; bu kıs

¹² Kuruş.

¹³ Blau, *Commercielle Zustände Persiens*, s. 220-22. Konsolosun verdiği bilgilerin hem “mülteciler” ile alakalı kısmı hem de yolun yapılmadığı ve işlemediği hususu doğru olmayıp, sadece planlanan işlerin tamamen gerçekleştirilemediği gerçektir. Nafia Nazırı İsmail Paşa’nın büyük gayretlerle yaptığı çalışmalar ve yola yapılan harcamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, SBE., Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 58-63.

¹⁴ H. Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, Gotha 1860, s. 8.

¹⁵ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 9.

mevsiminde oldukça canlı ve çalışkan görünmektedirler. Daha sonraki tecrübeyle sabit olduğu üzere, halk memur tarafından adaletsiz uygulamalara tabi tutulmaktadır. Yıkılan eski köprünün yerine yenisi yapılmaktadır. Kemer yapımında olduğu gibi, Türklerin istedikleri zaman mahirane şeyler yapabilecekleri burada görülmektedir. Bütün yapı resmî bir görüntüye sahip ve yontma taştan itinalı bir şekilde yapılmış.”¹⁶

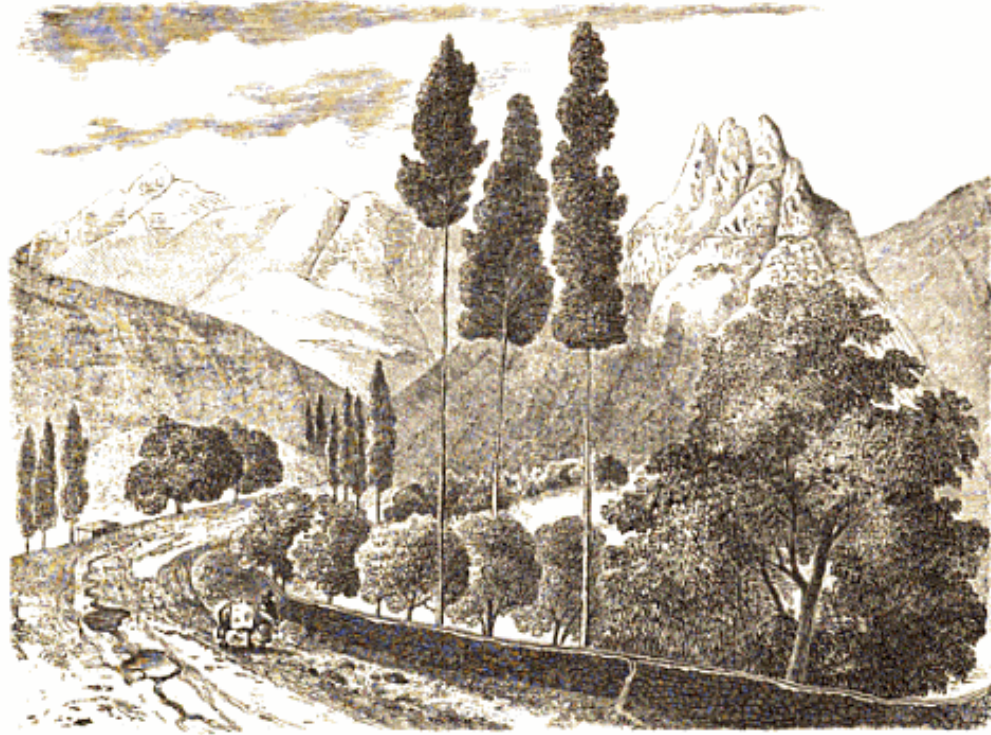
Gümüşhane’ye gitmek için yola çıkan Barth, güneydoğu istikametini takip ederek bir darboğaza ulaşmıştır. Burasını geçtikten sonra vadinin tekrar genişlemeye başladığını yazan seyyah, gördüklerini kalemine şu şekilde yansıtır:

“Vadide karaağaçlarla birlikte tarım alanı görülmekteydi. Vadiyi çevreleyen dağlar farklı şekilde sarp olmaya başlamış ve karşı taraftakiler gözü yanıltacak şekilde hisara benziyordu. Gerçekten de ilk bakışta iki büyük hisar görünüyormuş gibi geldi, devamında bunların tabii kaya şekilleri olup olmadıkları konusunda pek emin değildik. Sağımızda tepenin eteğinde bir dizi han gördük. Bunlar şu anda tamamen boş görünüyor. Fakat yersiz yurtsuz gezginler için kapıları sonuna kadar açık duruyor. Gümüşhane istikametine giden yol boyunca Aradasa Çayı’ni geçerek kayalığa doğru tırmanmaya başlıyoruz. Bu patika yol oldukça engebeli ve keçilerden başka hiçbir yaratığın yürümesi için uygun değildi. Vadinin kavuştuğu noktada kaya bloğunun üzerinde küçük bir kilise görünüyordu. Bu engebeli çevrede ve olumsuz şartlarda yerli halkın gayretini gördük. Vadinin kavuştuğu bu noktadan itibaren takriben bir saat kadar dar, ama dikkatli şekilde işlenmiş olan gerçekten güzel bahçelerden geçtik. Vadi belli bir mesafeden sonra daralıp tekrar açılmış ve meyve bahçeleriyle dolmuş alanlara rastladık. Bunlara küçük bir sulama sistemiyle su sağlanmaktaydı. Ayrıca buğday, arpa ve mısır yetiştiriliyor. Burada tam bahçe köyü olarak adlandırılabilir Kodil Köyü¹⁷ bulunmaktadır. Yol üzerinde görünen aslında Kodil bahçeleriymi, köy dağınık olarak daha yukarıda bulunmaktaydı.”¹⁸

¹⁶ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 9.

¹⁷ Bu köyün şimdiki adı Gümüşkaya ise de, köye varmadan “Godil Bahçeleri” denen bir mevki vardır, eserde kastedilen yer de burasıdır.

¹⁸ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 10-11.

Barth'ın tasvir ettiği ve eserinde yer alan Kodil mevkii.

Geceyi vadideki bir evde geçiren ve ertesi günü nehrin sol tarafından yukarıya doğru kayalık dar yoldan seyahatine devam eden Barth'ın belirttiğine göre, burada birbirinden nefis ağaçlar kayalıklara adeta can vermiştir. Fakat ilerleyen güzergâhta ağaçlıkların yerini sütleğen otu ve devedikenisiyle kaplı bir arazi alır. Küçük derelerin birleşmesiyle oluşan çayın üzerine şık bir köprü inşa edilmiştir. Bunun üzerinden geçilerek güneye doğru Erzincan istikametine gidilmektedir. Barth, tasvirlerine şu şekilde devam etmektedir:

“Belçer'deki güzel bahçelere geldik. Bu bahçeler meyve ağaçlarıyla doluydu. Özellikle ceviz ağaçları yeni yeşermeye başlamıştı. Meşe ağaçları da görülmekteydi. Devam eden istikamette, yine aynı şekilde bahçeleriyle zengin başka bir ova gördük. Buradaki yeşilliğin ortasında kurulmuş olan Bülbüloğlu köyünde mola için durduk. Köyde Rumca konuşan birine misafir olduk.”¹⁹

¹⁹ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 11.

Daha sonra yola devam eden Barth, bir han ve kahvehane ile karşılaşır. Kahvehanede Uluşeran'a²⁰ gitmek üzere olan iki Ermeni atlıyla tanışır. Buna "çok sevindiğini" belirten yazar, atlılardan birinin yaklaşık üç hafta önce Samsun'dan Kars'a, oradan Konya'ya giden Alman Baron von Schöneich'le ilgilendiğini ifade etmektedir. Ermeni kendisini Uluşeran'a davet etmişti. Barth, burada dinlendikten sonra yük taşıyan hayvanları ve bunlara eşlik eden 3 adamla birlikte "dinç" bir şekilde dağa doğru yola çıkar. Burasının etekleri ormanlık alan olup, yukarı kısımlarında kozalaklı ağaçlar görülürken, alt kısımlarda taze çayırklar harika bir manzara sunmaktadır. Dik devam eden güzergâhta belli bir süre sonra, çam ağaçları son bulmaktaydı. Barth, devamında şunları anlatmaktadır:

"Sesleri çok uzaklardan duyulan birkaç kağrı arabasını gördük. Yol kenarında ise terk edilmiş ve işlemez durumda pek çok han bulunmaktaydı. Akşamın karanlığında Uluşeran'a ulaştık. Ancak bir saat sonra Ermeni dostlarımızla buluşabildik. Bunlar tarafından hazırlanmış güzel bir odada rahat bir gece geçirdik. Çok misafirlerimiz oldu, fakat bunlardan fazla bir şey öğrenemedik. Orta kalitede yemek yedikten sonra yattık. Fakat sayısız bitin istilasına uğradık."²¹

II. Şehrin Genel Görünümü ve Nüfusu

1818 yılında şehri ziyaret eden M. Kinneir, adını yakınındaki gümüş madeninden aldığı belirttiği Gümüşhane'nin "çok tuhaf" bir yapıya sahip olduğunu ve kayalar üzerinde ve kayalar arasına kurulduğunu yazmaktadır. Yazar şehri şöyle betimler: "Nüfusu 7000 olup, bunun 1100'ü Rum ve 700'ü Ermeni'dir. Şehirde 5 han, 2 hamam, 4 Rum kilisesi ve bir Ermeni kilisesi bulunmaktadır. Şehirdeki evler, alışılmış Türk evlerinden daha iyi yapılmış ve teras vaziyetinde üst üste yükselmektedir. Çevrede pek çok Rum ahali; Rumlara ait manastırlar ve keşişler de bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinin adı "Jeuna" olup, pek çok ziyaretçiye sahipti."²²

Kölnische Zeitung muhabiri, Gümüşhane'nin tasvirine başlamadan önce, burasının o tarihe kadar gezip gördüğü şehirler içerisindeki özel yerine işaret etmiş ve "hayatı boyunca hiçbir zaman unutmayacağını" vurgulamıştır. Bu tespiti yapan muhabir, ardından Gümüşhane'nin "kocaman bir kayanın arkasına gizlenmiş" gibi durduğunu ve âdeta "çıplak bir kayalık üzerine" kurulmuş olduğunu belirtmektedir. Devamında şehrin panoramasını çizer:

²⁰ Halk ağzında "Uluşeyran, yani Uluşiran", şimdi Erenkaya.

²¹ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 12.

²² Ritter, *Vergleichende Erbkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, s. 825-826.

“İstisnasız bütün evlerin düz olan çatıları çamurdan yapılmıştır. Ermeni kilisesi, fakir Türk ve Ermeni evleri arasında dev gibi görünmektedir. Şehrin hemen ardında kocaman bir kayalık yükselmektedir. Kayalar yığını şehrin üzerinde korkunç bir şekilde durmakta ve yapıları tehdit etmektedir. Şehrin merkezi yıkıntılardan, yol kalıntılarında, çarpık köşelerden, balçık kalıntılarında ve taş duvarlardan dolayı karma karışık görünmektedir. Bu kaostan doğru yolu bulabilmek için biraz gayrete ihtiyaç duyulmaktadır. Yayalar ve atlı yolcuların alçak duran evlerin çatılarını yol zannederek üzerine çıkmalarına şaşmamak gerekiyor. Bir Avrupalı bu garabet içinde sık olarak gücünü kaybetmekte ve çatıların temizliğinden dolayı yolunu şaşırılmaktadır. Her evin damı üzerinde silindirik şeklindeki taş bulunmaktadır. Şehri ziyaret edenleri, ümitsiz bir fakirlik karşılamaktadır.”²³

Muhabir, Ankara kedisi olarak adlandırılan kedilerin Gümüşhane’de fazlasıyla görüldüğünü yazmaktadır. “Beyaz, boz, sarı ve üç renkli sessizce süratlice düz çatıların üzerinde dolaşıyorlar. Bu kedilerden bazıları Ankara’da dahi bilinmiyor. Bunlar ancak Şiraz’da görülebilir. Gümüşhane’nin iyi insanları, bu kedilerden bize vermek istediler. Şayet bu uzun tüylü kediler arabamıza binmeyi isterlerse tabii.”²⁴

III. Maden Ocakları

Bölgeyi 1806 yılında gezen A. Jaubert’in bildirdiğine göre, Gümüşhane’nin her tarafı maden bakımından zengin olmasına rağmen, mevcut maden ocakları çok ham bir şekilde işlenmektedir. Aylık kârı ise 30 000 piyaster idi.²⁵ Kölnische Zeitung muhabiri ise, gümüş madeni ocaklarından dolayı Gümüşhane’nin müreffeh bir yer olmasına rağmen, madenin eskisi kadar kâr getirmediğine dikkat çeker. Buna rağmen, sermayesi yerinde olan bir şirket, kendi imkânlarıyla sahile kadar yapacağı işletme ile daha büyük bir kâr yapabileceğini iddia etmektedir. Çünkü “Gümüşhane’de işçilik çok ucuz ve gümüş filizleri azımsanmayacak oranda altın ararına sahiptir.”²⁶

Barth ise, daha ziyade Zigana Köyü’ndeki maden ocaklarından bahsetmektedir. Fakat bunların alışılmış bir ihmalkârlıkla işletildiğinin de altını çizmektedir.²⁷

²³ “Asiatische Wanderbericht VIII”, *Kölnische Zeitung*, Sayı 94, 21 Ocak 1896, s. 1.

²⁴ “Asiatische Wanderbericht VIII”, s. 1.

²⁵ Ritter, *Vergleichende Erbkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, s. 825.

²⁶ “Asiatische Wanderbericht VIII”, s. 1.

²⁷ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 8.

IV. İnsan Tipleri

Barth, Zigana köyünde “eski Osmanlı” diye adlandırdığı muhtar tarafından çok iyi karşılandıklarını ve mükemmel biçimde ağırlandıklarını yazmıştır. Akşam yemeğini ise Ali adında bir şahsın evinde yediklerini belirtmektedir. Bu yemeğin basit, fakat iyi hazırlandığını; tavuk, bulgur ve pirinç çorbası ikram edildiğini belirtmiştir.²⁸ Barth’ın sözünü ettiği diğer Gümüşhaneli ise yaşlı bir kadındır. “Fakir ve ihtiyar kadının, çocuğu ile birlikte eşeğini yüklemiş, kalan diğer eşyaları eline almış yavaşça” yolda gitmesinin²⁹ seyyaha egzotik geldiği anlaşılmaktadır.

Kölnische Zeitung muhabiri, şehrin mutasarrıfı hakkında çok ilginç bilgiler vermektedir. Yabancıları “gerçek bir dostlukla” karşılayan mutasarrıfın, Faust, Bellamy, Freiland, Xenophou, Zole, Byron ve Heine gibi Batı’nın kalburüstü düşünürleri hakkında sohbet edilecek kadar “aydın” kişiliği, seyyahı oldukça şaşırtmıştır. Muhabirin izlenimleri şöyle devam etmektedir:

“Mutasarrıf divanın üzerinde oturmuş bir vaziyette bunlardan bahsederken, zaptiyeler ellerini göbeğinin üzerinde bağlamış olduğu halde ayakta beklemekteydiler. Bir Türk’e misafir olanın, herhangi bir şekilde şikâyetçi olmaya bir nedeni yoktur. Yapılabilecek şeyler, her hangi bir şey söylenmeden memnuniyetle yapılmaktadır. Böylece itinalı bir şekilde hükümet bizi ağırladı. Şehirde bize yaklaşmak isteyen dilencilere zaptiyeler engel oldular.”³⁰

Muhabir, seyahatinin ilerleyen safhasında Gümüşhane’den ayrıldıktan sonra oldukça yüksek bir mevkiye karların altında kalmış bir hanın önünde, eksi 12 derecelik soğuk altında bekleyen üç askerden birinin elindeki süngüyü uzatmış, diğerinin tüfeğini ve üçüncü askerin ise elindeki çay bardağını kendilerine gösterdiğini yazmaktadır. Alman muhabir, alaycı bir ifadeyle, üçüncü askerin çay yerine normalde bir topu göstermesi gerektiğini de eklemeyi ihmal etmemektedir. Devamında ise, Çoruh’un kaynağında farklı silahlarla yapılan bir talime şahit olduklarını ve yol üzerinde bulunan zaptiyelerin bahşiş alma “ümidinin”, fazlasıyla “dostça” davranmalarını belirlediğini yazmaktadır.³¹

V. Bölgedeki Etnik Gruplar ve Siyasi Olaylar Hakkındaki Yorumlar

²⁸ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 9.

²⁹ Barth, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari*, s. 11.

³⁰ “Asiatische Wanderbericht VIII”, s. 1.

³¹ “Asiatische Wanderbericht VIII”, s. 1.

Gümüşhane'yi 1806 yılında ziyaret eden A. Jaubert, bölgenin Ermenilerle dolu olduğu iddiasında bulunmaktadır.³²

Kölnische Zeitung'un muhabiri ise, Ekim ayında³³ Gümüşhane'de yaşanan Ermeni "katliamı"ndan bahseder. Fakat mutasarrıftan aldığı bilgiye dayanarak şehirdeki sükûnetin sağlandığını ve eski barışın artık geri geldiğini yazar. Muhabire göre Gümüşhaneli Türkler, Ermenilerin "büyük bir ihtilâli hazırladıkları" iddiasında bulunmaktaydı. Olaylar sırasında 10 ile 200 arasında Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia eden muhabir, Türk-Ermeni ilişkileri ve olayların gerçek yüzü hakkında şu tespitlerde bulunur:

"Türkler bugün olaylardan şikâyetçidirler ve yaşananlardan dolayı meydana gelen perişanlığı göstermek için gönüllü olarak bazı tedbirler almaktadırlar. Türkler bazı Ermenilerin anarşizmi olmasaydı iki millet arasındaki barışın devam edeceğine, kat'i olarak inanmaktadırlar. Yüksek bir memur şunları demektedir: "Reformlara ihtiyacımız yoktur. Türkiye diğer devletlerden daha güvenlidir! Ermeniler hâkim olmak istiyorlar, ancak bütün Müslümanlar buna karşı duracaktır. Ermenilerin, şehirlerde şikâyet edecekleri bir durumları yoktur. Daha ziyade taşrada Kürtlerin yaptıkları zararlardan dolayı böyle bir şikâyetleri olabilir. Bunu değiştirmek istiyoruz. Ermeniler bundan memnun olmak zorundalar." Buna karşın Ermeni tarafı ise, reformların doğruluğuna inanmıyorlar. Olaylar sırasında Ermenilerin çalınan eşyalarının geri verilmesi için oluşturulan komisyonda görev yapan Türk, Rum ve Ermeni temsilciler bugün birlikte barış ve uyum içerisinde çalışıyorlar."

Yazar, komisyonun toplantı yaptığı salonda kendisine takdim edilen kahveyi yudumlarken heyetin çalışmasını takip ettiğini eklemektedir.³⁴

Aynı muhabir, Çoruh Nehri'nin kaynağı olarak belirttiği yerde bu nehir hakkında çok ilginç bir değerlendirmede bulunmaktadır. Kitâb-ı Mukaddes'in "çok güzel" bir kitap olduğunu belirten muhabir, ihtiyacı olanın bundan "teselli ve hayat cesareti" alabileceğini yazmakla birlikte, yukarılarda Çoruh'un kaynağında "terk edilmiş bir handa Müslümanların ortasında farklı dünyevî düşüncelere" dalmalarından dolayı kutsal kitabın babalarının kendisini "affetmesini" istemiştir. Çoruh ile Kitâb-ı Mukaddes arasında şöyle bir bağlantı kurmuştur:

"Kitâb-ı Mukaddes cenneti buraya nakletti! Dört tane büyük nehir, Adn cennetinden çıkmıştır: Çoruh, Fırat, Dicle ve Aras. Böylece bu Adn,

³² Ritter, *Vergleichende Erbkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, s. 825.

³³ Burada kast edilen 25 Ekim 1895 olaylarıdır. Bu hadiselerde 9 Ermeni ölmüştür. Alman muhabirin anlattıkları, tipik bir Avrupalı oryantalist önyargısından başka bir şey değildir.

³⁴ "Asiatische Wanderbericht VIII", s. 1.

Erzurum vilayetinin doğu tarafı olsa gerekir. Belki de Hz. Adem ile Hz. Havva'nın, elbiselerinin zamanın ihtiyaçlarına uymadığının şaşırtıcı keşfini yaptıkları noktada bulunuyoruz. Orada karlı bir tarla üzerinde zayıf dallarını salmış elma ağacında, yılan Adem'e uğursuz elmayı uzattı. Bu yılan, belki de kadınlığın atasıydı. Türk zaptiyelerinin yaşlı onbaşı elindeki paslı kılıcını hizmet şevkiyle yabancıya karşı çektiği burada, Cebrail alev kılıcını salladı ve kötü topluma fırlattı. Bugünün saygın toplumu bu şartlar altında rom şişesinin kapağını açıp ve bu azametli yeri Hristiyan ieeği ile saygı göstermeye koyulmak yerine, onbaşı korkunç yüzünü oynatıyor. Kendi metal bardaklarımız yerine zaptiyelerin ufak cam bardaklarını kullandık. Böylece onbaşı, Cebrail; kılıcı ise, alev kılıcı olmuştur.”³⁵

Deđerlendirme

Gümüşhane, 19. yüzyıldaki büyük Osmanlı coğrafyasının ufacık bir köşesi olmasına rağmen, başta Almanlar olmak üzere, yabancı seyyahların alakasını çekmiştir. Sadece bu çalışmada ele alınan dört Alman seyyahın haricinde, Ritter'nın zikrettiği İngiliz ve Fransız gibi Avrupalılar da bölgeye seyahat yapmıştır. Gümüşhane'nin yabancı seyyahlar tarafından ilgi görmesinin nedenlerinden ilki şehir ve çevresinde bulunan maden ocaklarıdır. Şehre adını veren Gümüşhane maden ocakları öteden beri bilinmektedir. İkinci nedeni, şehrin meşhur Trabzon-Tebriz ticaret yolu üzerinde bulunmasıdır. Bunların dışında üçüncü bir neden olarak, Avrupalı bazı devletlerin askerî, siyasî ve iktisadî nedenlerden dolayı istihbarat sağlamak için diğer Osmanlı bölgeleri gibi Gümüşhane'yi de ziyaret etmeleri zikredilebilir. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı güzergâhtan geçen pek çok seyyah, ya bu şehre doğrudan uğramışlar ya da şehri uzaktan görmüşlerdir.

Bu seyyahların Gümüşhane ve çevresi hakkında yaptıkları tasvirler, birbirleriyle örtüşmektedir. Özellikle coğrafyanın tasviri başta olmak üzere, şehir ve yol üzerindeki diğer köyler hakkında yazılanlar, aşığı yukarı aynıdır. Coğrafyanın dağlık ve sulak olması, Trabzon'dan başlayıp Gümüşhane'ye kadar giden yolun oldukça dar ve bakımsız olması, Gümüşhane vadisinin başta elma ve armut olmak üzere birbiri ardınca dizilmiş pek çok meyve bahçelerinden oluşması dikkatleri çeken genel tespitlerdir. Şehrin kayalar arasında dik bir yamaç üzerine kurulması ve bakımsız olması gibi özellikleri de sıkça dile getirilmektedir.

Seyyahların coğrafya tasviri o günkü şartlarla örtüşmesine rağmen, gayrimüslim nüfus konusunda doğru bilgi vermekten uzaktırlar. Bilgi vermekten öte manipölasyon dahi yapmaktadırlar. Bölgedeki Rum ve Ermeni nüfus konusunda gerçekle çelişen çok taraflı ve abartılı görüşler ileri sürmektedirler. Özellikle Ermenilerin sayısı ciddi bir şekilde abartılmıştır. Gerçekte şehirdeki Ermenilerin genel nüfusa göre oranları yüzde

³⁵ “Asiatische Wanderbericht VIII”, s. 1.

biri, ikiyi geçmemektedir.³⁶ Buna rağmen böylesine bilgilerin verilmesinin nedenleri siyasî beklentilerden, tarafgirlikten ve Hıristiyan duygusallığından kaynaklanıyor olsa gerekir. Kaldı ki ilgili seyyahlar, gezileri sırasında rastladıkları Gümüşhanelileri anlatırken, Ermenilerden çok az bahsetmekte, Rumların adını ise hemen hemen hiç anmamaktadırlar. İddia edildiği gibi, Gümüşhane ve çevresindeki gayrimüslimlerin oranı bu kadar fazla olsaydı, en azından bu guruplardan insanları uzun uzadıya anlatmaları gerekirdi. Fakat gerçekte etnik yapı böyle olmadığı için, bu tür tasvirlerle çok az rastlanmaktadır.

Aynı yaklaşımdan olayı, 1890'lı yılların ortasında Gümüşhane'de cereyan eden olaylarda ölen Ermenilerin miktarı da yine çok çarpıtılmıştır. Bu bağlamda Kölnische Zeitung muhabirinin vermiş olduğu 10-200 sayısı aslında Osmanlı resmî miktarı ve Ermenilerin iddialarını aynı anda ihtiva ettiğini tahmin ediyoruz. Nitekim dönemin Dâhiliye Nâzırı Nazım Paşa'nın belirttiğine göre, bu olaylar sırasında Gümüşhane'de sadece 8 Ermeni ölmüştür.³⁷ Dolayısıyla muhabirin belirttiği 10 rakamı buna işaret ederken, diğeri ise Ermeni iddialarına atıfta bulunmaktadır. Gümüşhane örneğindeki bu durum, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan bütün gayrimüslim isyanlarındaki haberle örtüşmektedir.

Bütün bu taraflı haberlere rağmen, Kölnische Zeitung muhabirinin, Ermeni hadiselerinin ardından mağdur Ermenilerin zararlarının giderilmesi için Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşan bir heyetin görevlendirildiğini bildirmesi; heyetin yapmış olduğu çalışmalara bizzat şahit olması ve bunu makalesinde zikretmesi oldukça önemlidir. Nitekim Nazım Paşa da hatıratında böyle bir komisyonun kurulduğundan ve çalışmalarından bahsetmektedir.³⁸ Aynı zamanda Serap Aktaş'ın tezinde bu komisyonun aldığı kararlar geçmektedir. Böylece Alman gazetecinin, dönemin Dâhiliye Nâzırı'nın ve Osmanlı vesikalarının bilgileri bu bağlamda örtüşmektedir.

Bölgedeki insan manzaralarına gelince, Kölnische Zeitung muhabiri gazeteci mesleğinden kaynaklanıyor olsa gerek, diğer seyyahlara göre oldukça canlı tasvirler yapmıştır. Özellikle Gümüşhane mutasarrıfının Avrupa edebiyatı ve felsefesinin önemli isimlerini bilecek kadar entelektüel ve kendisiyle sohbet edecek kadar malumat sahibi olmasına şaşırmıştır. Bu şekilde, adını tespit edemediğimiz Gümüşhane gibi ufak bir sancağın mutasarrıfının Avrupa edebiyatı ve felsefesini bilmesi oldukça dikkat çekici bir bilgidir. Gümüşhanelilerin yabancılar karşısında misafirperver oldukları da aynı şekilde zikredilmesi gereken diğer bir husustur.

Yapılan tasvirleri günümüzün Gümüşhane ve çevresi manzarasıyla mukayese etmek gerekirse, eski Gümüşhane'nin bugün metruk ve harap bir şekilde olduğunu itiraf

³⁶ Serap Aktaş, **Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1918)**, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008, s. 27-39; Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, İstanbul 2003, s. 178.

³⁷ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları**, Cilt 1, Ankara 1998, s. 167.

³⁸ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları**, s. 167.

etmek durumundayız. Geride sadece bazı cami, kilise ve ev harabeleri kalmıştır. Yeni şehir ise, hatıralarda bahsi geçen vadideki bahçelerin bir kısmının üzerinde kurulmuştur. Şehir, vadi üzerinde nehrin sağ ve sol tarafında uzayıp gitmektedir. Avrupalı seyyahların eserlerinde geçen eski Gümüşhane meyve bahçelerini önemli oranda ortadan kaldıran diğer bir gelişme ise, mevcut karayolunun vadiye kadar indirilerek bazı yerlerde eski meyve bahçeleri üzerinden geçirilmesidir. Nitekim bunun yapılabilmesi için bahçelerin bir kısmı kamulaştırılmış ve nehrin yatağının değiştirilmiştir. Bu şekilde Alman seyyahların öve öve bitiremedikleri o güzel Gümüşhane pitoresk meyve bahçeleri büyük ölçüde yok olmuştur.

Gümüşhane'ye adını veren meşhur maden ocaklarının ardından aynı şekilde burasıyla özdeşleşen meyve bahçelerinin de plansızca ve hoyratça adım adım ortadan kaldırılmasıyla, şehir maddî ve manevî olarak zarara uğramıştır. Gümüşhane için çok önemli bir geçim kaynağı olan meyve bahçelerinden bu şekilde kolayca vazgeçilmemesi gerekiyordu. Mevcut yol inşaatı için ortadan kaldırılan bahçeler için bir şey yapılamayacağı ortadadır. Hiç değilse bundan sonrası için özellikle de şehre yeni alanlar kazandırılması adına geride kalan bahçeler heba edilmemelidir. Modern teknolojinin imkanlarıyla farklı çözümler bulunmalıdır. Aksi takdirde Gümüşhane'ye adını veren gümüş madenciliğinden sonra bir de meyve bahçelerinin ortadan kaldırılmasıyla, Gümüşhane'nin kendine has bütün özellikleri yok edilmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, Serap: **Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1918)**, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008.
- Alkan, Necmettin: "Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi", **KTÜ Ulusal Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, Cilt 1, Trabzon 2007, s. 611-624.
- H. Barth, **Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asien nach Scutari**, Gotha 1860.
- Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları**, Cilt 1, Ankara 1998
- Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Nüfusu(1830-1914)**, İstanbul 2003.
- "Asiatische Wanderbericht VIII", **Kölnische Zeitung**, Sayı 94, 21 Ocak 1896, s. 1.
- Otto von Blau, **Commercielle Zustände Persiens**, Berlin 1858.
- Ritter, Carl: **Vergleichende Erbkunde des Halbinsellandes Klein-Asien**, Berlin 1858.

Tozlu, Selahattin: “Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)”, **İÜEF. Tarih Araştırma Merkezi, Anadolu’da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri (21 Mayıs 2001)**, İstanbul 2002, s. 179-199.

Tozlu, Selahattin: **Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996.